

Shahzoda TURSUNBOYEVA,
Toshkent Amaliy fanlar universiteti erkin izlanuvchisi
E-mail: tursunboyevashahzoda98@mail.com

Toshkent Amaliy fanlar universiteti dotsenti, f.f.d. X.Hamrakulova tarizi asosida

THE ATTITUDE TOWARDS LIFE, DEATH, AND IMMORTALITY IN HISTORICAL FORMS OF WORLDVIEW

Annotation

The article examines the themes of life, death, and immortality - recognized as enduring subjects of literature and art—as fundamental elements shaping the creative consciousness. It analyzes various historical forms of worldview, including mythological, philosophical, religious, and scientific perspectives, outlining their respective approaches, shared and divergent features, as well as their distinctive characteristics. Furthermore, the article presents examples illustrating how the ideological interrelations among these worldviews have subsequently served as the conceptual foundation for recurring images, ideas, and plot structures within literary thought.

Key words: worldview, death, immortality, consciousness, mythological, philosophy, religion, , elixir of life, ambrosia, panacea, amrita.

ВОСПРИЯТИЕ СМЕРТИ И БЕССМЕРТИЯ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ФОРМ

Аннотация

В статье освещены отношения, общие и отличительные черты, а также уникальные особенности различных исторических форм мировоззрения (мифологического, философского, религиозного, научного), которые являются основой творческого мышления на вечные темы литературы и искусства - жизнь, смерть и бессмертие. Приводятся примеры того, как идеологические отношения между различными формами мировоззрения впоследствии легли в основу общих образов, понятий и сюжетов в литературном мышлении.

Ключевые слова: мировоззрение, смерть, бессмертие, мышление, мифология, философия, религия, эликсир жизни, амброзия, панацея, амрита.

DUNYOQARASHNING TARIXIY TARAQQIYOTIDA O'LIM VA BARHAYOTLIKKA MUNOSABAT

Annotatsiya

Maqolada adabiyot va san'atning abadiy mavzularidan bo'lgan hayot, o'lim va barhayotlikka ijodkor tafakkuri uchun asos bo'luvchi dunyoqarashning turli tarixiy shakllari (mifologik, falsafiy, diniy, ilmiy)dagi munosabatlar, mustarak va farqli jihatlar, o'ziga hos xususiyatlar yoritilgan. Dunyoqarashning turli shakllari orasidagi g'oyaviy munosabatlar keyinchalik adabiy tafakkurdagi umumiy obraz, tushuncha va syujetlarga asos bo'lishi haqida misollar berilgan.

Kalit so'zlar: dunyoqarash, o'lim, barhayotlik, tafakkur, mifologik, falsafa, din, hayot eleksiri, ambroziya, panaseya, amrita.

Kirish. Ijod – statik jarayon emas, balki erkin va doimiy o'zgaruvchan faoliyatdir. Unda muallifning dunyoqarashi, yoshi, bilimi, tajribasi va e'tiqodi muhim rol o'ynaydi. Ijodkor o'z qarashlari asosida ma'lum madaniy yoki adabiy oqimlarga, shuningdek, fanlar mexanizmlariga asoslangan uslublarni asariga tatbiq qilishi mumkin. Muallif muammoni o'rganayotganda, asariga o'z ruhiy va hayotiy tajribasi hamda qadriyatlarini singdiradi. Samarali ijodkor inson ruhiyatining chuqur qatlamlariga kirib, keng tafakkur va nozik hissiy idrok bilan ishlaydi. Ratsional va irratsional fikrlashni uyg'un qo'llash ijodkorning rivojlanishini yanada mustahkamlaydi.

Aql va fikrlash xususiyati paydo bo'lganidan beri inson dunyoqarash orqali o'zining va atrof-muhitining munosabatlarini ifodalaydi. Tarix davomida

dunyoqarash mantig'ning rivojlanishiga mos ravishda mifologik, diniy, falsafiy va ilmiy shakllarga bo'lingan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Insonning obyektiv borliq: dunyo, atrofida bo'ladigan hodisalar va ular asosida o'ziga bo'lgan munosabatlarining jamlanmasi uning dunyoqarashini tashkil qilar ekan, ma'naviy faoliyat turi va ijodiy ongning eng yuqori darajasi sifatida badiiy tafakkur, albatta o'zgacha, kengqamrovli dunyoqarash tarzini talab qiladi. Binobarin, bunday yuqori darajada fikrlash tarziga erishish uchun ijodkor dunyoqarashning turli shakllaridan boxabar bo'lishi, asari orqali badiiy akslantirmoqchi bo'lgan real yoki syurreal hodisalar, obrazlarni ular aynan tegishli bo'lgan dunyoqarash shakliga ko'ra tavsiflay olishi muhimdir.

Masalan, obyektiv borliqda mavjud bo'lgan eng muhim jarayonlar hayot va o'limdir. Hayot o'zining tunganmas sir-asrorlari bilan, o'lim esa yengib bo'lmay mavhumlik ichidagi hodisaligi jihatidan har qanday dunyoqarash shakllarida azaliy va abadiy muammo sifatida ularga murojaat qilinadi. Har bir dunyoqarash shakli hayot va o'lim hodisasiga o'z tamoyillaridan kelib chiqib munosabat bildiradi. Badiiy tafakkurda o'lim va hayot, barhayotlik masalalariga yondashuv doimo dunyoqarashning tarixiy shakllaridan suv ichib gurgiragan. Muallifning badiiy maqsadi va aqliy hamda hissiy idrok shakliga ko'ra, ijod mahsulida yoritilgan hayotiy jarayonlar yoki o'lim hodisasida albatta tarixiy dunyoqarash shakl(lar)idan biri yoki bir nechta ustuvorlik qilishi mumkin. Shuning uchun, o'lim va hayot, umrboqiylik mavzulariga tarixiy dunyoqarash shakllarida munosabat qanday bo'lganini ko'rib chiqish, badiiy asarda mavjud bo'lgan o'lim va hayot bilan bog'liq qarashlar, syujet, obraz, motivlarning tarixiy ildizlaridan xabardor bo'lish keng qamrovli adabiy tahlilni amalga oshirish uchun foydali bo'ladi deb o'ylaymiz:

Tadqiqot metodologiyasi: Mif dunyoqarashda o'lim va hayotga munosabat. Insonning borliqqa estetik munosabatining boshlang'ich aksi miflarda ko'rinadi. Atrof-borliqdagi cheksizlikni ma'lum tartibga solish uchun ibtidoiy insonga uni fikrlab, tahlil qilish lozim edi. Dastlabki tahlil esa mif, afsona, ertak, doston va

1-jadval. Abadiylik bag'ishlovchi vositalarning turli xalqlar madaniyatidagi mifologik ildizlari:

Nomi	Kelib chiqishi	Tavsifi va xususiyatlari	Manbalar / Izohlar
Obihayot	Qadimgi Bobil	Abadiy yoshlik va hayot beruvchi ichimlik, hukmdor uni topish uchun uzoq sayohat qiladi, azob chekadi	"Gilgamesh" dostonida tasvirlangan [5. B. 56]
Amrita	Hind mifologiyasi	Xudolarning ichimligi. o'limlik bag'ishlaydi, Sut dengizini chayqatish bilan olinadi; Ambroziyaga o'xshash	Jorj Dyumezil hind-yevropa an'alariga bog'lagan
Ambroziya	Yunon mifologiyasi	Ma'budlarga abadiy yoshlik va boqiy hayot bag'ishlaydigan ne'mat; ba'zida nektar bilan birga tilga olinadi	Gomer she'rlari: nektar ichimlik, ambroziya yegulik [6]
Falsafa toshi	Alkimyogarlar va afsonalar	Har qanday metalni oltinga aylantirish qobiliyatiga ega, salomatlik va uzoq umr uchun hayot eliksiri yaratishga yordam beruvchi sifatida ko'riladi	Tabiatning beshinchi unsuri, turli nomlar bilan ataladi [7]

Kishilik taraqqiyoti natijasida odamlar tabiat va jamiyat haqidagi fikrlari chuqurlashib, bilimlari kengayib, savollari ko'payib borgan sari mifologik dunyoqarashdagi tamoyillar insoniyatning mavjud aqliy holatiga mos kelmay qoldi, o'rnini ilohiy-diniy qarashlar va falsafaga sekin-asta bo'shatib berdi.

Ammo shuni aytib o'tish kerakki, uzoq davrlik ibtidoiy inonchlarining natijasi bo'lgan mifologiya keyingi davrlardagi dunyoqarash shakllariga ham bevosita ta'sir o'tkazmay qolmagan.

Diniy dunyoqarashda hayot, o'lim va barhayotlikka munosabat. Mif ta'sirida insonning mavhum fikrlash qobiliyati sezilarli kuchaygan davrdan boshlab ilk mustaqil diniy qarashlar vujudga kela boshlagan. Din murakkab ma'naviy tuzilma va yirik tarixiy-ijtimoiy voqelik bo'lib, uning tamoyillari oliy kuch (Yaratuvchi)ning irodasi va uning mo'jizalariga bo'lgan e'tiqod ustiga qurilgan, bunda e'tiqod (inonch) doim bilimdan ustun qo'yiladi.

Diniy dunyoqarashda o'lim va undan keyingi hayotning mavjudligi haqidagi fikrlar vujudga kelishida hayotdagi adolatsizliklar, ijtimoiy notenglik qarshisida ojiz qolgan odamzotning holati muhim rol o'ynaydi. Bu dunyodagi hayotning hech qachon mukammal

rivoyatlarda o'z aksini topdi. Ular orqali inson atrofida bo'layotgan o'ziga tushunarsiz hodisalarni izohlashga urindi.

Abadiy hayotga intilish va o'limga nisbatan mavhumlik qo'rquvlari izmida qolgan ibtidoiy odam bu jarayonlarni miflar orqali izohlashga uringan. Turli xalqlar adabiyot va san'at tarixidagi Tanatos, Aid, Persefona, Osiris, Isida, Azroil kabi timsollar orqali o'limga "mas'ul" umumiy obrazlar shakllantirilgan, umrboqiy qahramonlar va umrboqiylik beruvchi vositalar motivlari yaratilgan. O'lim hodisasiga nisbatan ojizlik ibtidoiy dunyoqarashdanoq kishilarni iloji boricha hayotda ko'proq qolish, umrni uzaytirish, ta'bir joiz bo'lsa umrboqiylikka intilishiga olib kelgan. Shu orzu-niyatlarning miflardagi aksi o'laroq turli xalqlar og'zaki va yozma manbalarida o'limni yengish, barhayotlik, sog'lik va go'zallikka erishishga yordam beruvchi ne'matlar: ichimlik, meva, unsur kabi badiiy motivlar vujudga kelgan [1].

Yoshlik eliksiri (hayot eliksiri) – Bu insonni qarishning barcha salbiy oqibatlarini, inson organizmi (asab, immunitet, jinsiy va boshq.) degradatsiyasi bilan bog'liq boshqa yoshga doir o'zgarishlardan xalos qiluvchi vositalarning turli shakllari, turli xalqlar afsona va dostonlarida turlicha nom va syujetlar bilan tilga olinadigan mashhur suyuqlik, yegulik yoki ma'dan. Quyida ulardan turli davr va xalqlar adabiyoti va san'atida keng qo'llanilganlariga to'xtalib o'tamiz:

1-jadval. Abadiylik bag'ishlovchi vositalarning turli xalqlar madaniyatidagi mifologik ildizlari:

bo'lmavligini inson anglab yetadi va o'limdan keyin ro'shnolik ko'rishdan umid qila boshlaydi, shu tufayli bizga ma'lum dinlarning deyarli barchasi o'limdan keyingi tirilish, narigi dunyo borligiga dalolat qiladi.

Musulmonlarning o'limga munosabati ham Islomning muqaddas manbaasi "Qur'oni Karim" da o'z ifodasini topgan. Misol uchun, "Al-Foql" surasida: "Va bizni o'limdan qutqil" (Qur'an, 104: 1-2). Yaxshilik ham, yomonlik ham Allohdan ekaniga, tanasidagi jon U tomonidan omonat qilib berilganiga ishongan har qanday musulmon o'limdan emas, islomiy qarashlarga ko'ra, o'limdan keyin bo'ladigan savol-javobdan hayiqadi, chunki aynan shu jarayon uning narigi (chin, adabiy) dunyodagi o'rnini belgilaydi. Savol-javob qanday natija berishi esa, musulmonning bu dunyoda qilgan ibodat va yaxshi amallariga bog'liq,

Demak, diniy dunyoqarashlarda, xususan, Islom dinida hayot va o'limga munosabat o'limni hayotlik chog'ida tan olish, unga ruhan tayyorlanish, o'limdan so'ng ham ruhiy olam mavjudligi va u insonning hayotlik chog'idagi yashash tarziga qarab yaxshi va yomon makonga ajralishi (jannat va do'zax) kabi umumiy xulosalarga tayanadi, shuningdek diniy qarashlarga ko'ra abadiy hayot bu dunyoda mavjud

emas, ammo kishi to'g'ri yashab, sababini qilib uzoqroq umr ko'rishga intilishi qoralanmaydi.

Falsafiy dunyoqarashda hayot, o'lim va barhayotlik haqida. Insonning dastlabki ilmiy dunyoqarashga intilish kurtaklari sifatida yuzaga kelgan, hayotning barcha jabhalari haqida mushohada yuritishni maqsad qilgan falsafada hayot va o'lim fenomenlarini anglash va anglatish murakkab masalalardan biri sifatida qiziqarli ahamiyat kasb etgan, hatto falsafada hayot va uning ma'nosi, o'lim va umrboqiylikni kun tartibiga qo'yuvchi alohida tarmoq mavjud va u aksiologiya deb ataladi. Turli ta'riflarni umumiy qilib aytganda falsafiy jihatdan "Hayot – borliqning aktuallashish jarayonidir, bu jarayonning turli shakllarida borliqning imkoniyatlari ochiladi" [9]. Demak, hayot borliq ifodalanishining asosiy usullaridan biri sifatida falsafada o'rganiladigan muhim va murakkab muammodir.

Falsafada "barhayotlik" tushunchasi tabiiy emas, ijtimoiy ideal kasb etadi. Aksariyat falsafiy adabiyotlarda barhayotlik deganda inson hayoti davomida bajargan ezgu amallar, axloqiy harakatlar, yig'gan bilimlar va qilgan kashfiyotlari keyingi avlodlar xotirasidan joy olishi tushuniladi.

O'lim hodisasi esa, butun insoniyat qatori, faylasuflarning ham diqqat markazida bo'lgan. Falsafiy qarashlar evolyutsiyasida o'limni turlicha ta'riflashgan, fikr bildirilgan. Ammo uzil kesil, o'limni tavsiflovchi qoida mavjud emas.

Mashhur faylasuflardan Epikurning o'lim haqida aytgan fikrlari ayniqsa mashhur, uning fikricha, inson qanchalik tinch-osuda yashasa, o'limni ham shunday hotirjam kutib oladi, o'limdan qo'rqish bu dunyodan umid uzolmaganlar ishidir. Yana faylasuf o'limdan qo'rqish kerak emas deb hisoblaydi, chunki o'lim kelganda biz allaqachon bu hayotda bo'lmaymiz. Bu bosqichga kelib, falsafada o'lim tanaga tegishli hodisa ekanligi, ruhning esa barhayotligi haqidagi metafizik ta'limot asoslariga tayana boshlaydilar.

Qadimgi Xitoy, Hind falsafa maktablarida ham o'lim va barhayotlik haqida gap ketganda ko'proq

ruh(jon)ning umrboqiylik fenomeniga urg'u beriladi. Tana esa, tug'ilgan onidan boshlab vaqti kelib o'limga yuz tutadigan biologik butunlik.

Sharq mutafakkirlaridan Ibn Sino ham antik davr faylasuflarining ruhning abadiyligi haqidagi qarashlariga qo'shiladi. "Ruh – abadiy. U inson o'lgandan keyin ham mavjud bo'lib qolaveradi",-deydi u. Ayni paytda, tiriklik va inson hayoti mazmuni haqida gap ketganda: "Tiriklik jismning idrok va harakatga ega bo'lmog'i demakdir" [10] deb hisoblaydi. Huddi shunga o'xshash fikrlar ispan shoiri va faylasufi Seneka asarlarida ham uchraydi: "Ko'pchilikka nafi tegadiganlarni va o'ziga o'zi foyda keltiruvchilarni «yashayapti» desa bo'ladi. Harakatsizlikda qotib, o'zini panaga oluvchilar uchun esa uylari go'yo tobutdir. Bu odamlar yashaydigan uyning ostonasiga marmar taxtacha o'rnatib, ularning ismini yozib qo'ysangiz ham bo'ladi. Chunki ular o'limidan avval o'lganlardir" [11].

Tahlillar va natijalar (Analysis and results) Ma'lum bo'ldiki,, hayot va o'lim haqidagi mifologik, diniy, falsafiy qarashlar zamirida insonni o'limning mavhum tashrifiga hozirlash, unga nisbatan qo'rquvni yengish va hayot mazmunini anglab yetish orqali bu dunyo saodatidan bahramand bo'lishga undaydi. Sharq va G'arb falsafasida o'lim, hayot, barhayotlik fenomenlariga bo'lgan munosabatlarda mushtarakliklar ham mavjud bo'lib, ular orasida keyinchalik shakllangan ilmiy dunyoqarashga ham asos bo'la olgan qismlarini uchratishimiz mumkin.

O'lim insoniyat tafakkuri va qalbi tomonidan qabul qilinishi mushkul, ong ostida esa doimiy qo'rquv uyg'otuvchi sirli hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Bunday murakkab kechinmalarni ifodalashda badiiy adabiyot eng samarali vositadir. Chunki ijodkor borliqni faqat ko'rinishdagina emas, balki timsollar orqali qayta talqin etadi, hayot va o'lim mazmunini o'ziga xos tarzda badiiy aks ettira oladi. Shu bois, hayot va o'lim adabiyot va san'atning doimiy mavzusi, uning badiiy ifodasi esa adabiyotshunoslikning asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Ruck, Carl A.P. and Danny Staples, The World of classical Myth. 1994, p. 26
2. O. Madayeva va boshqalar, Falsafa. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2019. 47-b
3. A.Kun. Qadimgi yunon afsona va rivoyatlari. 249-b
4. Ю. А. Кулаковский «Смерть и бессмертие в представлениях древних греков». Киев, 1899. — С. 140
5. Гильгамеш: Вавилонский эпос. – Спб.:1919. — С. 56
6. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. –М.,2001. В 3т. Т. 1. –С. 91
7. Ragai, Jehane (1992). "The philosopher's stone: Alchemy and Chemistry". Alif: Journal of comparative poetics. 12: 58-77
8. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. "Tafsiri Hilol".VI jildlik, 6-jild."Hilolnashr" nashriyot manbaasi. 2023, —B 616
9. Xudoyberganov R. O'lim va barhayotlik to'g'risida ilmiy va diniy g'oyalarning falsafiy tahlili. Fals.fan. nom...diss. – T.: 2010. 27-b.
10. Jo'rayeva S. "Haqiqat manzaralari. 100 mumtoz faylasuf". "Yangi asr avlodi". 2002. 46-b.
11. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/jahon-nasri-onlayn-antologiyasi/seneka-m-a-4-m-65-rim/seneka-maktublar> .